

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

АББАКУМОВА Д. В.,
асистент кафедри міжнародного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

КАЛЬОНОВ О. О.,
студент магістратури
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 341(4-672ЄС):347.921.4:168

**НАУКОВА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ Й ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ДОСВІДУ
ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄС У СФЕРІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКЛЮЧНОГО
ПРАВА АДВОКАТІВ НА СУДОВЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В УКРАЇНІ**

У статті представлена наукова методика процесу дослідження й запозичення досвіду держав-членів Європейського Союзу у сфері дії виключного права адвокатів на судове представництво, на основі якої можна буде забезпечити здійснення комплексного та всебічного вивчення цього досвіду та його ефективну імплементацію в Україні.

Ключові слова: виключне право адвокатів на судове представництво, «адвокатська монополія» на судове представництво, європейський досвід, наукова методика, метод матеріалістичної діалектики.

В статье представлена научная методика процесса исследования и заимствования опыта государств-членов Европейского Союза в сфере действия исключительного права адвокатов на судебное представительство, на основе которой можно будет обеспечить осуществление комплексного и всестороннего изучения данного опыта и его эффективную имплементацию в Украине.

Ключевые слова: исключительное право адвокатов на судебное представительство, «адвокатская монополия» на судебное представительство, европейский опыт, научная методика, метод материалистической диалектики.

The scientific methodology of the process of researching and borrowing the experience of the member states of the European Union in the sphere of the exclusive lawyer's right of realizing of judicial representation, on the basis of which it will be possible to ensure the comprehensive study of this experience and its effective implementation in Ukraine is presented in the article.

Key words: the exclusive lawyer's right of realizing of judicial representation, "lawyer's monopoly" in realizing of judicial representation, European experience, scientific method, the method of materialistic dialectics.

Вступ. 30 вересня 2016 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII (відповідний законопроект був зареєстрований 25 листопада 2015 р., реєстраційний номер – 3524), внаслідок чого

були значно змінені на рівні Основного Закону держави засади організації та функціонування судової системи, прокуратури й адвокатури України [1]. Зокрема, Конституцію було доповнено ст. 1312, у ч. 4 якої вказується, що «виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення». Частина 5 ст. 1312 закріплює, що «законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів і референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена» [2].

Згодом Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII, що набув чинності 15 грудня 2017 р., було встановлено на рівні процесуальних кодексів детальні положення щодо порядку здійснення адвокатом представництва в судових органах і визначено перелік ситуацій, за наявності яких представляти учасника судового процесу може не тільки адвокат, а й інша особа [3]. За результатами аналізу положень ст. ст. 19, 58, 59, 60, 274 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [4], ст. ст. 12, 56, 57, 58, 247 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) [5], ст. ст. 4, 12, 55, 56, 57, 257 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [6], можна зробити висновок, що в усіх цих кодексах критеріями, з використанням яких закріплений зазначений перелік, виступають такі: 1) вік і ступінь цивільної дієздатності фізичної особи, що має право брати участь у судовому процесі через представника; 2) розмір ціни позову; 3) категорія справи (вид матеріально-правових відносин, з приводу яких виник спір). Окрім того, у цивільному та господарському процесі суди мають повноваження визначати наявність або відсутність у справі ознаки «малозначності» (у межах, встановлених законодавчо закріпленими критеріями), що впливає на обов'язковість участі в процесі як представника лише адвоката.

Необхідно додати, що вищезазначені процесуальні кодекси закріплюють можливість для фізичної особи брати участь у справі особисто, для юридичної особи – через свого керівника або члена виконавчого органу, уповноваженого діяти від її (його) імені відповідно до закону, статуту, положення (самопредставництво юридичної особи), для державного органу або органу місцевого самоврядування – через свого керівника.

З огляду на вищенаведене треба зазначити, що у 2015–2017 рр., переважно в колах представників юридичної професії, тривало широке обговорення доцільності законодавчого закріплення виключного права адвокатів на здійснення процесуального представництва в Україні, яке в таких професійних колах отримало також іншу назву – «адвокатська монополія (монополія адвокатури) на судове представництво». У процесі цього обговорення як прихильниками, так і супротивниками реформи інституту процесуального представництва було висловлено досить багато аргументів на підтримку відповідних позицій. Оскільки обсяг роботи не дає змогу детально проаналізувати кожен із таких аргументів, вважаємо за доцільне зупинитися на дослідженні одного з найголовніших і найбільш вагомих, на думку прихильників реформи, доводів на підтвердження необхідності здійснення останньої, а саме: відповідність змісту реформи європейським стандартам судового представництва, «зарубіжному досвіду» європейських держав (у цьому абзаці та далі у статті поняття «європейський» використовується як тотожне поняттю «той, що притаманний державам-членам Європейського Союзу»).

Зазначений аргумент, серед інших, використовується як довід на користь введення адвокатської монополії на представництво в судовому процесі в Україні більшістю дослідників та юристів-практиків (зокрема адвокатів), що підтримують реформу або здійснюють аналіз аргументів як на підтвердження, так і на заперечення доцільності нововведень, як-от: Ю.С. Копійко [7, с. 20], К.Б. Лівінська [8, с. 398], О.О. Лутак [9], Ю.С. Макаровець [10, с. 58], А.Ю. Процев'ят [11, с. 314–316], Л.Л. Тарасенко [12, с. 25], І.В. Юрійчук [13, с. 152] тощо. У п. 2 пояснювальної записки до законопроекту «Про внесення змін до Конституції України

(щодо правосуддя)» (реєстраційний номер – 3524) від 26 січня 2016 р. вказується, що «прийняття законопроекту має сприяти реалізації повномасштабної судової реформи та оновленню суддівського корпусу відповідно до суспільних очікувань і згідно з європейськими стандартами...» [14]. У пп. 3.3.1 наукового висновку Національної асоціації адвокатів України щодо відповідності ст. 131-2 та пп. 16-1 розділу XV «Перехідні положення» законопроекту «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» (реєстраційний номер 3524) вимогам ст. ст. 157 і 158 Конституції України зазначено, що «у країнах, які входять до складу Європейського Союзу, успішною є практика запровадження виключного представництва та захисту адвокатом у судах або так званої монополії адвокатів у судах» [15].

Однак, незважаючи на досить часте використання аргументу про відповідність змісту реформи інституту процесуального представництва в Україні європейським стандартам на користь здійснення цієї реформи, як свідчать результати вивчення авторами багатьох офіційних, наукових і публіцистичних джерел у сфері тематики «адвокатської монополії» і/або розвитку й діяльності адвокатури на території ЄС (зокрема, авторами було проаналізовано 44 наукові роботи, 11 офіційних документів і більше як два десятки публікацій у глобальній мережі Інтернет), в усіх випадках зміст такого аргументу (якщо він наводиться) обмежується максимум зазначенням певної кількості європейських держав зі стислим описом переліку осіб, які мають право брати участь у судовому процесі як представники в кожній із держав, і/або з характеристикою ступеня «монополізації» адвокатурою (або іншою професійною групою зі схожими функціями) права на процесуальне представництво в кожній із таких держав. Водночас супротивники зазначеної реформи, обґрунтовуючи неможливість застосування приведенного аргументу для підтвердження доцільності її реалізації, в усіх випадках обмежуються максимум наведенням переліку європейських держав, у яких «адвокатська монополія» обмежена або відсутня, іноді – зі стислою характеристикою категорій осіб, що можуть бути представниками в суді в кожній із таких держав, і/або загальною вказівкою на необхідність врахування в процесі здійснення судової реформи «історії становлення та сучасного стану адвокатури в європейських країнах» [16] і/або «внутрішніх факторів й особливостей, економічної обстановки, ступеня готовності суспільства та держави до змін» [17, с. 16] тощо.

Постановка завдання. Отож можемо констатувати, що під час доведення або заперечення доцільності введення виключного права адвокатів на представництво в українських судах як в офіційних і публіцистичних джерелах, так і в науковій літературі використання або спростування аргументу про відповідність цієї реформи «європейським стандартам» мало поверховий характер і, по суті, ніяк не впливало на рівень логічної доведеності тезису. З огляду на це вважаємо актуальним запропонувати наукову методику процесу дослідження й запозичення досвіду держав-членів ЄС у сфері функціонування «адвокатської монополії» на процесуальне представництво (далі – наукова методика), спираючись на яку можна буде не тільки забезпечити здійснення комплексного та всебічного вивчення такого досвіду та його ефективну імплементацію надалі в Україні, а й оцінити науковий рівень будь-якої аргументації на користь необхідності такої імплементації в певній формі. Саме це і є **метою** статті.

Результати дослідження. Методологічною основою конструювання зазначеної наукової методики є загальнонауковий метод матеріалістичної діалектики, суть якого полягає в такому:

– по-перше, об'єкти вивчення необхідно досліджувати як такі, що перебувають у нерозривному взаємозв'язку з навколишніми явищами, адже жодне явище в природі, суспільстві або мисленні не можна зрозуміти, якщо взяти його в ізолюваному вигляді, поза зв'язком з навколишніми умовами його існування та розвитку, і, навпаки, будь-яке явище можна зрозуміти й обґрунтувати, якщо розглядати його в нерозривному зв'язку з навколишніми аспектами дійсності, в його обумовленості ними;

– по-друге, об'єкти вивчення необхідно досліджувати як такі, що перебувають у стані безперервного руху та видозміни, безперервного оновлення й розвитку, а не в стані нерухомості, застою й незмінності та являють собою результат їхнього попереднього історичного

розвитку, безпосередньо впливають із нього й нерозривно з ним пов'язані [18, с. 60–61].

Перш ніж почати побудову нашої наукової методики, зауважимо, що питання про ступінь «монополізації» адвокатурою права на здійснення представництва в суді в державах-членах Європейського Союзу (далі – ЄС, Євросоюз) на рівні ЄС майже не врегульоване. Лише ст. 5 Директиви Європейського парламенту і Ради ЄС № 98/5/ЄС від 16 лютого 1998 р. закріплює за державами право встановлювати обмеження на представництво в судах вищої інстанції адвокатами іноземної держави, а також на представництво інтересів у судах іноземними адвокатами без адвоката держави суду [19, с. 94]. Тож сьогодні єдиних «європейських стандартів» у сфері наявності в адвокатів виключного права на процесуальне представництво не існує; вирішення питання про правове регулювання відповідних відносин залишено на розсуд національних держав. Водночас Європейська комісія, яка є однією із семи інституцій ЄС та функції якої полягають у забезпеченні виконання державами-членами та приватними особами норм права Євросоюзу під контролем Суду ЄС, піддає жорсткій перевірці інститут адвокатури країн-членів ЄС. Комісія наголошує на тому, що існування «адвокатської монополії» на судове представництво іноді чинить перешкоди на шляху реалізації фундаментальних прав людини та вимагає від національного законодавця втілення в життя принципу дерегуляції у сфері правового регулювання ринку юридичних послуг. Взагалі, Європейська комісія досить часто виступає в ролі обмежувача «адвокатської монополії», хоча й підкреслює, з іншого боку, важливість цього інституту для європейської економіки [19, с. 93].

З огляду на наявність у кожній державі-члені ЄС власних особливостей нормативного вирішення питання щодо переліку осіб, які мають право здійснювати представництво в судах, вважаємо за доцільне запропонувати структуру наукової методики, побудовану на основі методу матеріалістичної діалектики.

Першою частиною цієї структури є дослідження історії виникнення та розвитку адвокатури як спеціальної соціальної групи, основною функцією якої є забезпечення правильного застосування норм права шляхом здійснення ефективного захисту прав і законних інтересів інших людей; історії розвитку істотних взаємозв'язків адвокатури (тобто взаємозв'язків, характер яких значною мірою впливає на ефективність її функціонування) з явищами зовнішнього щодо неї середовища, а також історії розвитку останніх у необхідному та достатньому обсязі на території як кожної держави-члена ЄС, так і України. До того ж окрему увагу варто приділити внутрішнім факторам впливу на результативність діяльності адвокатури.

Другою частиною структури наукової методики є дослідження історії правового регулювання діяльності адвокатури як одного з найголовніших зовнішніх факторів впливу на ефективність її функціонування (саме тому виділяємо його аналіз в окрему частину структури), що містить як історію розвитку відповідного масиву норм права, так і історію реалізації цих норм на практиці, знову ж таки як у кожній державі-члені ЄС, так і в Україні. Акцентуємо увагу на тому, що здійснення цього дослідження має відбуватись у взаємозв'язку з реалізацією змісту першої частини структури.

Третім компонентом наукової методики є детальне дослідження сучасного стану адвокатської діяльності й суспільних факторів, що суттєво впливають на її результативність, у країнах ЄС і в Україні. Підкреслюємо, що, реалізувавши зміст наведених частин наукової методики, ми отримаємо знання, які будуть відносно точно відображати як загальні закономірності існування й розвитку адвокатури на території держав-членів ЄС і України, так і особливості цих процесів в окремих державах, внаслідок чого зможемо скласти більш-менш точне уявлення, по-перше, про систему факторів, що здійснюють вплив на рівень ефективності функціонування адвокатури, і про характер такого впливу, по-друге, про передумови, причини, формат і наслідки введення на території деяких держав-членів ЄС виключного права адвокатів на участь у судовому процесі як представників. Крім того, дослідивши історію правового регулювання адвокатської діяльності, ми зможемо сконструювати відносно правильне уявлення про правильні й помилкові дії владних структур у цій сфері та про деякі причини допущення ними прорахунків.

Четвертою частиною пропонованої нами наукової методики є засноване на отриманих фактологічних і наукових знаннях поступове реформування української законодавчої бази у сфері правового регулювання адвокатської діяльності, зокрема змісту права адвокатів на здійснення представництва в судових органах, і за необхідності у сфері правового регулювання тісно взаємопов'язаних із функціонуванням адвокатури явищ і процесів із подальшим забезпеченням належної реалізації таких реформ на практиці.

Нарешті, п'ятою та дуже важливою частиною наукової методики є коригування змісту наявних знань у сфері забезпечення ефективної діяльності адвокатури та змісту відповідних положень нормативно-правових актів у процесі вивчення результатів втілення в життя зазначених вище реформ. З огляду на це можемо зробити висновок про недоцільність закріплення виключного права адвокатів на судове представництво в Конституції України, адже конституційні норми набагато важче коригувати, аніж норми звичайних законодавчих актів. До того ж, як вказують В.Т. Нор і А.Б. Войнарович, «у жодній із держав-членів ЄС на конституційному рівні питання виключного права адвокатів на представлення прав та інтересів осіб у суді не визначається» [20, с. 14].

Як додаток до запропонованої нами наукової методики вважаємо за доцільне навести приблизний перелік основних факторів впливу на ефективність адвокатської діяльності (ефективність захисту адвокатурою прав і законних інтересів інших осіб), історію розвитку та сучасний стан яких на території держав-членів ЄС і України, відповідно до структури наукової методики, необхідно дослідити разом і/або у взаємозв'язку з історією розвитку й сучасним станом адвокатської діяльності на зазначеній території. Наприклад, до групи внутрішньосистемних факторів впливу на результативність функціонування адвокатури можна віднести такі:

- кількісний склад цієї соціальної групи;
- наявність/відсутність чітко встановлених і єдиних для всіх без виключення осіб, що мають право на зайняття адвокатською діяльністю, мінімальних кваліфікаційних вимог та ефективного механізму забезпечення безперервної відповідності рівня кваліфікації зазначених осіб цим вимогам на практиці, зміст таких вимог;
- наявність/відсутність єдиних для всіх адвокатів правил професійної й етичної поведінки та механізму забезпечення реального дотримання ними цих правил, зміст цих норм;
- наявність/відсутність реально діючого механізму притягнення до юридичної відповідальності всіх без винятку осіб, що мають право на зайняття адвокатською діяльністю, винних у порушенні встановлених правил поведінки або недотриманні кваліфікаційних вимог і стандартів;
- ступінь реальної відкритості та прозорості функціонування адвокатури для суспільства й держави (зокрема, ступінь прозорості у визначенні розміру гонорару);
- наявність/відсутність у межах адвокатської спільноти результативних і реально діючих процедур підвищення рівня професійного й інтелектуального розвитку, ступеня кваліфікації її членів [21, с. 101–102];
- функціональне призначення адвокатських корпоративних організацій (у разі їх існування) і рівень ефективності їхньої діяльності. Наприклад, голова Асоціації адвокатів Литви І. Вегеле зазначає: «Якщо національна асоціація адвокатів не може ефективно працювати, не буде можливості забезпечити дієвість більшості факторів, що сприяють підвищенню якості юридичних послуг, які надаються адвокатами» [22, с. 62];
- ступінь поширення та характер внутрішніх корупційogenних ризиків в адвокатському середовищі та стан їх реалізації [23, с. 60];
- реальний рівень інтелектуального й морального розвитку осіб, що мають право на зайняття адвокатською діяльністю [21, с. 101] тощо.

У свою чергу до групи позасистемних (зовнішніх) факторів впливу на результативність адвокатської діяльності вважаємо за можливе віднести такі:

- якість юридичної освіти в державі та рівень кваліфікації випускників вищих навчальних закладів, що забезпечують здобуття фаху правника. З цього приводу вважає-

мо за доцільне навести цікаву цитату для роздумів зі статті В.М. Сталовєрова «Проблеми реформування законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність»: «У Норвегії нараховується лише 3 вищих навчальних заклади, що готують юристів – в Осло, Бергені та у Тромсе, у яких за 2010 р. з 4228 осіб-претендентів (Осло), 1860 осіб-претендентів (Берген) і 471 особи-претендента (Тромсе) здали державний іспит та отримали диплом відповідно лише 455, 112 і 38 осіб. В Україні ж нараховується близько 96 вузів, що забезпечують підготовку спеціалістів у юридичній сфері, 95 % з яких щороку отримують диплом» [24, с. 130];

– структура процедури набуття статусу адвоката й перелік кваліфікаційних вимог, що висуваються до осіб-претендентів на здобуття цього статусу;

– рівень автономності функціонування адвокатури щодо органів державної влади та інших соціальних суб'єктів;

– зміст зовнішнього стосовно адвокатської спільноти правового регулювання її діяльності та ступінь його практичної реалізації;

– співвідношення розміру доходів населення з розміром плати за надання адвокатських послуг (від конкретного змісту цього фактора залежить рівень доступності цих послуг для споживачів, який є складовим компонентом рівня ефективності адвокатської діяльності);

– ступінь поширення та характер зовнішніх корупційних ризиків, пов'язаних з адвокатською діяльністю, і стан їх реалізації [23, с. 60] тощо.

Висновки. Реалізація наведеної вище наукової методики процесу дослідження й імплементації досвіду держав-членів ЄС у сфері функціонування «адвокатської монополії» на процесуальне представництво надасть можливість розробляти науково обґрунтовані, ефективні реформи відповідної законодавчої бази, прогнозуючи при цьому характер впливу всіх основних факторів на ступінь результативності таких реформ, і втілювати їх на практиці. Проте треба пам'ятати про такі два твердження:

– по-перше, суспільні відносини перебувають у постійному русі, видозміні й розвитку, і для того, щоб зміст правового регулювання адвокатської діяльності, й зокрема права адвокатів на здійснення представництва в судах, залишався після реалізації реформ таким, що адекватно відображає реальні потреби суспільства, до нього повинні своєчасно вноситися науково обґрунтовані зміни відповідно до характеру динаміки суспільних відносин;

– по-друге, на ефективність функціонування системи захисту прав людини в державі впливає ступінь ефективності не тільки адвокатської діяльності, але й діяльності інших суспільних інститутів, як-от: судова система, прокуратура, система безоплатної правової допомоги тощо. Відповідно, для підвищення якісних характеристик системи захисту прав людини, що є єдиною та кінцевою метою її реформування, необхідно, беручи до уваги досвід держав-членів ЄС, здійснювати науково обґрунтовану модернізацію всіх основних суспільних інститутів, від роботи яких залежить ця якість.

Крім того, з огляду на вищенаведене вважаємо за можливе зробити такий висновок: сьогодення аргументація про відповідність змісту реформи інституту процесуального представництва в Україні європейським стандартам, що наводиться на підтримку доцільності здійснення цієї реформи, є ненауковою й такою, що жодним чином не підтверджує зазначену доцільність.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1401-19>.

2. Конституція України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

3. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2147-19>.

4. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
5. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.
6. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
7. Копійко Ю.С. Переваги та недоліки запровадження адвокатської монополії. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Адвокатура: минуле та сучасність». Одеса: Фенікс, 2016. С. 18–20.
8. Лівінська К.Б. Монополізація адвокатської діяльності: проблемні питання. Часопис Київського університету права. 2015. № 13. С. 398–400.
9. Лутак О.О. Адвокатська монополія очима корпоративного юриста. URL: <http://uba.ua/documents/presentation/22-04-2016/Lutak.pdf>.
10. Макаровець Ю.С. Монополія адвокатури: за або проти. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Адвокатура: минуле та сучасність». Одеса: Фенікс, 2016. С. 58–59.
11. Процев'ят А.Ю. Монополія адвокатури: зарубіжний досвід. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Адвокатура: минуле та сучасність». Одеса: Фенікс, 2016. С. 314–316.
12. Тарасенко Л.Л. Роль адвоката в системі надання професійної правничої допомоги в Україні та країнах Європейського Союзу. Право України. 2016. № 12. С. 19–28.
13. Юрійчук І.В. Запровадження адвокатської монополії у наданні правової допомоги в Україні. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 1. Т. 1. С. 150–153.
14. Пояснювальна записка до проекту Закону про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) (реєстраційний № – 3524). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209.
15. Науковий висновок Національної асоціації адвокатів України щодо відповідності ст. 131-2 та пп. 16-1 розділу XV «Перехідні положення» законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України. URL: <http://unba.org.ua/assets/uploads/news/zakonodavstvo/2016-01-27.naykovyj.vysnovok.pdf>.
16. Куликов О.В. Монополія адвокатури – це погано. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/kulikov/monopolija-advokaturi-tse-pogano-180289.html>.
17. Береза Н.В. Монополія адвокатури на здійснення представництва в суді. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2016. № 4. С. 10–17.
18. Маркс К. Избранные произведения: в 2 т. Л.: Государственное издательство политической литературы, 1940. Т. 1. 440 с.
19. Святоцька В.О. Адвокатура Європейського Союзу в юридичному механізмі системи захисту прав людини. Право України. 2016. № 8. С. 90–98.
20. Нор В.Т., Войнарович А.Б. Адвокат як єдиний суб'єкт надання правничої допомоги у судовому провадженні: міжнародний досвід та вітчизняні законодавчі новели. Право України. 2016. № 12. С. 9–18.
21. Кальонов О.О. Реформування інституту процесуального представництва в адміністративному судочинстві України: аналіз окремих аспектів. Теорія і практика сучасної юриспруденції: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 9–10 грудня 2016 р.). К.: Центр правових наукових досліджень, 2016. С. 100–103.
22. Вегеле І. Адвокатська монополія: європейський досвід. Право України. 2016. № 17. С. 56–63.
23. Іваницький С.О. Корупціогенні ризики в адвокатурі. Право України. 2017. № 1. С. 54–61.
24. Сталоверов В.М. Проблеми реформування законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність. Молодий вчений. 2017. № 51. С. 127–132.

